

**POLITIEK WANTROUWEN EN PROTEST. OVER
HET DEMOCRATISCH KAPITAAL VAN BELGI-
SCHE BETOGERS**

Peter Van Aelst, Stefaan Walgrave & Kristof Decoster

1. PROBLEEMSTELLING

De Westerse wereld heeft de afgelopen decennia te maken gekregen met een politieke legitimiteitscrisis, een *generalization of citizen dissatisfaction*. Er zou sprake zijn van een brede proliferatie van ongenoegen waarbij de burgers niet langer geloven dat de politici en de politieke instellingen in staat zijn om vitale maatschappelijke problemen aan te pakken, noch om nieuwe maatschappelijke vragen aan de politieke agenda toe te voegen (Klingeman & Fuchs, 1995). In België is er sinds 'zwarte zondag' en de doorbraak van het Vlaams Blok op 24 november 1991, alom sprake van de kloof tussen burger en politiek. De consolidatie van het Vlaams Blok in 1995 en de zaak-Dutroux in 1996 hebben de metafoer van de kloof alleen maar versterkt. Wat die kloof juist inhoudt, is onduidelijk. Dierickx en Thijssen (1998) wijzen terecht op het multidimensionele karakter van een begrip als politieke aliënatie, maar hoe dan ook maakt legitimiteitsverlies van de instellingen er deel van uit. Recente bevragingen geven immers aan dat het vertrouwen van de Belgen in de instellingen en de politiek in het algemeen sterk gedaald is. Niet zozeer de democratische rechten en principes zouden in vraag worden gesteld, maar vooral het vertrouwen in de instellingen en in mensen die deze principes vorm moeten geven, zou geschonden zijn (Elchardus, 1999).

In de jaren '90 werd er bijzonder veel betoogd in ons land. Van 1990 tot en met 1997 registreerden we in kranten en politiearchieven bijna 3000 betogingen en meer dan drie miljoen betogers. Anders gesteld: elke dag komen er ergens in België een goede 1000 mensen op straat om voor of tegen iets te protesteren (Van Aelst & Walgrave, 1999a). Dit is meer dan in de periode 1953-1974 of 1979-1984 die eerder onderzocht

werden (Smits, 1984; Ulens, 1994). In de woelige periode na mei '68 waren er wel meer betogingen, maar gemiddeld van veel kleinere omvang. De toename van het aantal betogingen wordt toegeschreven aan een veelvoud van factoren. Er is de opkomst van nieuwe thema's, zoals het anti-racisme en het meer emotioneel geladen protest naar aanleiding van de zaak Dutroux. Het straatprotest rond deze issues is evenwel niet ten koste gegaan van klassiekers als werkgelegenheid of onderwijs (Van Aelst & Walgrave, 1999a). Verder is ook de legitimiteit van allerlei (vreedzame) protestacties in die mate gestegen, dat spreken over onconventionele participatie zelfs wat achterhaald is (Topf, 1995). Er is bij politici, ordediensten, publieke opinie en academici een consensus gegroeid dat protesteren een normaal onderdeel is geworden van onze 'demonstrating-democracy' (Etzioni, 1970; Tilly et al., 1975; Barnes & Kaase, 1979; Fuchs, 1990; Dalton, 1996; Fillieule, 1997; Rucht, et al., 1998; della Porta, 1999). De oude theorieën die niet-conventionele participatie als een persoonlijke deficiëntie aanzagen, werden definitief naar de prullenmand verwezen (Hooghe, 1993, 1997).

De vraag die we ons in dit artikel stellen, is of de recente toename van het aantal betogingen ook verband houdt met de legitimiteitscrisis van de instellingen en een gebrek aan vertrouwen in de overheid? Waarom komen steeds meer mensen in ons land op straat? Zijn die betogingen uitingen van een steeds toenemend wantrouwen in onze democratie, of getuigen ze omgekeerd van de vitaliteit van een democratie waarin burgers hun participatie opdrijven door een toenemend aantal collectieve acties te ondernemen? Deze vraag is niet te beantwoorden op basis van het aangehaalde inventarisatieonderzoek over het aantal betogingen en hun thema's. Dat soort macro-onderzoek zegt ons niets over de motieven, de opinies en de attitudes van de individuele betogers. Daarom zullen we in dit artikel beroep doen op bevragingen van betogingdeelnemers zelf. In de door ons gebruikte vragenlijst waren immers een aantal vragen opgenomen die toelaten een eerste verkennend antwoord op de onderzoeksvraag te formuleren.

In zijn klassieke studie *Making Democracy Work* legde Putnam (1993) een verband tussen een democratische legitimiteitscrisis en het sociaal kapitaal dat in een samenleving aanwezig is. Sociaal kapitaal verwijst volgens de Putnam-school in hoofdzaak naar gevoelens van veralgemeend vertrouwen die binnen een gemeenschap aanwezig zijn (Putnam, 1993; Stolle in deze bundel). Vermits we hier louter op dit laatste aspect focussen, kiezen we in navolging van Whiteley en Seyd (1997) voor de term *democratisch kapitaal (1)*. Als sociaal kapitaal verwijst naar het vertrouwen dat burgers in elkaar hebben, duidt politiek of democratisch kapitaal louter op het vertrouwen en het respect dat burgers in de instituties van het politiek systeem hebben. De vraag is of burgers het politiek systeem inschatten als 'verantwoordelijk, effectief en betrouwbaar' (Whiteley & Seyd, 1997). We maken hier abstractie van de horizontale verbanden tussen mensen onderling en gaan alleen in op de verticale relatie tussen burger en overheid. Dit betekent echter niet dat beide soorten vertrouwen als volledig onafhankelijk van elkaar mogen worden beschouwd. Almond en Verba (1963) stelden vast dat hoe meer mensen elkaar vertrouwen, hoe meer ze ook vertrouwen hebben in de politieke instituties. Rothstein (1999) sluit zich hierbij aan door te stellen dat horizontaal en verticaal vertrouwen niet helemaal samen vallen, maar in sterke mate

correleren. Bij gebrek aan indicatoren van de harde kern van sociaal kapitaal nl. *generalized trust* (horizontaal) focussen we in dit artikel louter op het democratisch kapitaal (verticaal) van de Belgische betogers. Hebben ze veel of weinig democratisch kapitaal in vergelijking met de doorsnee-Belg? Zijn het de meest of de minst wantrouwigen die op straat komen? Of is het politiek wantrouwen vergelijkbaar met dat van de bevolking en mogen we daaruit concluderen dat het niet relevant is ter verklaring van het toenemend (vreedzaam) protestgedrag?

Onderzoek over de houding ten opzichte van het politiek systeem en protestgedrag is niet nieuw. De *political action studies* gingen reeds in de jaren zeventig na of protesteers minder tevreden waren over de politiek (Thomassen e.a., 1983). Negatieve politieke attitudes bleken echter nauwelijks bij te dragen tot een verklaring van protestgedrag (Van Deth & Jennings, 1990). Maar Marsh (1977) kwam voor Groot-Brittannië tot een meer genuanceerde vaststelling, die de hypothese over het samengaan van democratisch kapitaal en betogingsdeelname verder kan verfijnen. Bij mensen met een groot vertrouwen in de politiek was de protestbereidheid altijd laag. Diegenen met een laag politiek vertrouwen, de *cynics*, bleken daarentegen verdeeld te scoren. Sommigen kenmerkten zich door een relatief hoog, anderen door een laag protestpotentieel. Dat verschil had te maken met de *efficacy*, met name het subjectief gevoel van politieke machteloosheid dat deze personen ervaarden. Als burgers geen vertrouwen hadden in de politiek - beter: in het concrete politieke beleid - maar als ze wel het gevoel hadden dat hun stem gehoord werd, dan leek protestgedrag een valabele optie. Milbrath en Goel (1977) hanteren een gelijkaardige redenering: de mate van *efficacy* bepaalt of politiek wantrouwen zal leiden tot protest of apathie. Diegenen die weinig vertrouwen met hoge competentie combineren, ervaren dat hun inbreng in de politiek iets uithaalt, maar dat conventionele participatie daartoe ontoereikend is. Protestgedrag wordt met andere woorden zowel nodig als mogelijk geacht. Dit in tegenstelling tot de wantrouwigen met een beperkt gevoel van eigen politieke competentie voor wie elke vorm van participatie overbodig lijkt. Gabriel (1996) slaagde er echter niet om op basis van de World Value Studies van 1990 de *efficacy-distrust* hypothese eenduidig te bevestigen. Beide factoren bleken wel van belang, maar de weg van wantrouwen naar protest is gecompliceerd en verschilt van land tot land. Zo kwam hij ondermeer tot de belangrijke vaststelling dat hét vertrouwen in dé instellingen niet bestaat: vertrouwen in sommige instituties moedigt protest aan (vakbonden), terwijl vertrouwen in andere het protest juist afremt (kerk, politie, leger). We zullen in onze eigen analyse de onderliggende 'structuur' van het wijdverbreide wantrouwen verder proberen te ontleden. Gaat het vertrouwen/wantrouwen tegenover één instantie steeds gepaard met vertrouwen/wantrouwen tegenover andere instellingen? Zijn er met andere woorden geen verschillende types vertrouwen/wantrouwen? En hebben die eventuele types allemaal evenveel te maken met democratisch kapitaal?

In deze bijdrage zullen we enkele van deze hypothesen over het verband tussen deelnemen aan betogingen, democratisch kapitaal (vertrouwen in de politiek en in de politieke instellingen) en subjectieve politieke competentie toetsen aan de hand van vier bevragingen op evenveel nationale betogingen die in 1998 in Brussel plaatsvonden. De vragenlijst die aan de betogers werd voorgelegd bevatte gemeenschappelijke vragen omtrent belangstelling voor politiek, politieke machteloosheid, politiek wan-

trouwen en het vertrouwen in de instellingen naast typische participatievragen over verenigingslidmaatschap. Dat laat toe de verschillende betogers zowel onderling als met de doorsnee burger uit de ISPO-PIOP-enquêtes (1995) te vergelijken. Deze data hebben als nadeel dat het niet om hetzelfde onderzoeksjaar gaat. Daarom zal in bijkomende orde gebruik worden gemaakt van het onderzoek door de TOR-groep van de VUB uit 1998 (Elchardus e.a., 1998). Deze recentere studie heeft dan weer als nadeel dat ze enkel gericht is op Vlamingen en niet op Belgen.

Het enquêteren op betogingen werd nog maar zelden toegepast. Daarom belichten we eerst de opzet en resultaten van de bevraging (2). Daarna schetsen we het profiel van de betogers: wie zijn ze, zijn ze lid van organisaties, zijn ze geïnteresseerd in politiek (3)? Vervolgens wordt uitgebreid ingegaan op het democratisch kapitaal van de betogers, door enerzijds te kijken naar het vertrouwen dat ze hebben in de instellingen, en anderzijds hun algemeen politiek vertrouwen gemeten aan de hand van enkele klassieke likertitems (4). In een laatste onderdeel leggen we het verband met hun subjectieve politieke competentie (5).

2. DATA-INZAMELING

Twee methoden worden door onderzoekers naar collectieve actie en protestgedrag frequent gebruikt. Er zijn de klassieke studies, in de lijn van Barnes en Kaase, naar het potentieel protestgedrag. Op basis van een representatieve steekproef uit de bevolking doet men uitspraken over welke mensen al dan niet bereid zijn om aan collectieve acties deel te nemen. Sinds begin jaren '90 is zo ook in eigen land enig materiaal verzameld (Beerten e.a., 1993, 1997). Een andere veelgebruikte methode is het analyseren van krantenarchieven. Dat levert een goed beeld op van de effectieve collectieve actie in een bepaalde periode (Diani e.a., 1992; Rucht e.a., 1998). Omwille van de vele tekortkomingen van de krant als informatiebron (volledigheid, subjectiviteit), wordt er steeds meer vertrouwd op de archieven van de ordediensten (Della Porta, 1995; Fillieule, 1996; Mc Carthy e.a., 1996, Van Aelst & Walgrave, 1999a). Beide methodes zijn voor het registeren van de politieke attitudes van demonstranten veel minder geschikt. De kwantitatieve verzameling van protestacties op macroniveau biedt nauwelijks gegevens over het profiel van individuele deelnemers aan de protestactie. Dit in tegenstelling tot politieke bevragingen bij steekproeven uit de bevolking die de actiebereidheid van de respondent in kaart pogen te brengen. Maar de zelfverklaarde bereidheid om aan een betoging deel te nemen, is een zwakke indicator van effectieve deelname aan collectieve acties (Topf, 1995). Klandermans toonde aan dat er voor de grote vredesbetogingen in Nederland in de jaren '80 uit een beschikbaar potentieel van 74% van de bevolking uiteindelijk slechts 4% effectief participeerde (Klandermans & Oegema, 1987). De potentiële betoger is niet dezelfde als de effectieve betoger.

Daarom opteerden we ervoor om niet op voorhand noch achteraf, maar op de acties zelf de data in te zamelen. Het afnemen van enquêtes op betogingen is allesbehalve

gebruikelijk in het sociologische onderzoek (Favre e.a., 1997). Een volledig betrouwbare methodiek bestaat (voorlopig) niet en standaardantwoorden op problemen van praktische en methodologische aard ontbreken. Net als bij andere onderzoeksmethodes staat de representativiteit van de steekproef voorop. Concreet betekent dit dat elke deelnemer aan de betoging dezelfde kans moet hebben om bevestigd te worden (Fillieule, 1997). Om dit te realiseren werd de dataverzameling in de loop van het onderzoeksproject verder bijgeschaafd, maar omwille van het grillige en onvoorspelbare verloop van een collectieve actie blijft de beoogde representativiteit evenwel het pijnpunt van deze bevestigingsmethode.

Op vier grote betogingen die in 1998 in Brussel werden georganiseerd, werden een aantal betogers mondeling en een aantal betogers schriftelijk bevestigd. Om welke betogingen ging het? Op de betoging tegen de 'Wet van de stilte' of simpelweg de Tweede Witte Mars van 15 februari 1998 werd slechts een beperkte steekproef van witte marcheerders bevestigd. Omdat het onderzoek net van start was gegaan, waren de interviewers nog niet beschikbaar en stond de vragenlijst nog niet volledig op punt. Toch werd besloten een beperkt aantal ($n=270$) postenquêtes toevallig te verspreiden onder de manifestanten. De betrokkenen werden gevraagd de vragenlijst thuis in te vullen, hem in bijgevoegde omslag te schuiven en per post terug te sturen.

Op de nationale manifestatie tegen het racisme, beter bekend als de Hand-in-Hand-betoging, en op de nationale betoging van de non-profitsector op respectievelijk 22 en 26 maart 1998 werd grondiger en grootschaliger te werk gegaan. Tijdens deze betogingen deelden een vijftiental enquêteurs telkens 300 Franstalige en 400 Nederlandstalige postenquêtes uit. Het betrof deze keer een uitgebreide vragenlijst van tien pagina's, met gemeenschappelijke vragen maar ook voor elke betoging specifieke vragen. Bovendien werden tijdens de aanvangsfase van de betoging een 120-tal (kortere) *face-to-face* interviews afgenomen. De interviewers namen elk een deel van de verzamelplaats voor hun rekening en bevroegen *at random* elk een tiental van de toestromende en wachtende betogers. Die interviews dienden niet in de eerste plaats om het aantal respondenten op te krikken, maar vooral om de non-respons op de postenquêtes te kunnen beoordelen en de representativiteit van de schriftelijke respondenten te kunnen inschatten. Immers: bijna iedereen aanvaardde een postenquête, maar niet iedereen deed ook de moeite deze ingevuld terug te zenden. Bij de *face-to-face* enquêtes was dat wel het geval: de respons was zo goed als algemeen. Mondelinge en schriftelijke respondenten bleken in beide betogingen niet significant van elkaar te verschillen. De chikwadraattoetsen bleken bij zowat alle cruciale achtergrondvariabelen (geslacht, leeftijdsgroep, opleiding, politieke interesse,...) niet significant ($p>0.05$) van elkaar te verschillen. De respondenten die de postenquête terug stuurden, kunnen dus bestempeld worden als representatieve betogers.

Bij de nationale manifestatie voor hogere sociale uitkeringen van 11 september 1998 werd het distributiesysteem van de postenquêtes verder geoptimaliseerd. Referentiepersonen stapten deze keer mee op in de betogingsstoet, telden de passerende rijen betogers en bepaalden zo de plaats waar de enquêtes moesten uitgedeeld worden. Dit leidde tot een meer objectieve verspreiding van vragenlijsten over de massa. De vaste quota voor Vlaamse en Franstalige enquêtes werden ook niet behouden, de taalver-

houdingen vormden deze keer dus wel een weerspiegeling van de werkelijke verhoudingen in de manifestatie.

Afgezien van de Tweede Witte Mars, werd voor elke betoging een bevredigend aantal ingevulde vragenlijsten bekomen. De bijzonder kleine steekproef van deelnemers aan de Tweede Witte Mars (n=123) en het hoge improvisatiekarakter van deze enquête noopt tot grote voorzichtigheid bij de interpretatie van de resultaten. Ook het relatief kleine aantal Franstalige respondenten en de consistent lagere respons bij de Franstalige betogers moet ons aansporen tot grote voorzichtigheid bij het vergelijken van Nederlandstalige en Franstalige betogers en bij het hanteren van taalgemeenschap als verklarende variabele. In totaal werden, naast de 340 kortere face-to-face enquêtes die we in dit artikel niet zullen gebruiken, 970 deelnemers schriftelijk bevroegd. De globale respons bedroeg een goede 40%, wat erg bevredigend is voor een anonieme bevraging zonder mogelijkheid tot rappel. In Tabel 1 staat een overzicht van de dataverzameling en de respons per betoging.

Naast de representativiteit van de steekproef van betogers uit een bepaalde manifestatie, kun je je ook de vraag stellen of de vier bevroegde betogingen wel representatief zijn voor 'de' betogingen in ons land. Het antwoord is eenvoudig: dat zijn ze niet, maar ze bieden wel een vrij goed zicht op de deelnemers aan grote, nationale betogingen. Met onze vier bevroegde betogingen hebben we immers de grootste betogingen van dat jaar in ons land gecoverd. De vier onderzochte betogingen zijn slechts 1% van het gemiddeld aantal betogingen per jaar, maar vertegenwoordigen bij benadering 20% van het jaarlijks aantal betogers. We kunnen dan ook niet uitsluiten dat kleinere, regionale of lokale betogingen een heel andere dynamiek hebben en een ander publiek aantrekken.

Tabel 1. Data-inzameling op vier nationale betogingen in Brussel in 1998

Betoging	# deelnemers(2)	Nederlandse enquêtes		Franse enquêtes		Respons in %
		uitgedeeld	ingevuld	uitgedeeld	ingevuld	
Tweede Witte Mars (15-02-98)	25.000 à 30.000	110	55	160	68	45.5
Hand-in-Hand (22-03-98)	7.000 à 15.000	400	209	300	128	48.1
Nonprofitsector (26-03-98)	12.000 à 20.000	400	167	300	87	36.3
Sociale zekerheid (11-09-98)	30.000	470	187	260	69	35.1
Totaal		1380	618	1020	352	40.4

Ook op het vlak van de betogingsthema's lijkt een steekproef van slechts vier betogingen beperkt. Toch kunnen de vier betrokken betogingen alleen met zeer slechte wil als atypisch bestempeld worden. De vier thema's die ze vertolken, maakten een groot deel uit van de betogingsstatistieken van de laatste jaren. Het gaat hier niet om marginale of exotische manifestaties, maar om *mainstream*-betogingen. De Tweede Witte Mars was wellicht de laatste betogingsuitloper van de zaak-Dutroux, hét belangrijkste betogingsthema van 1996 en 1997 en een van de grootste mobilisatiegolven uit de Belgische geschiedenis (Van Aelst & Walgrave, 1999a; Walgrave & Rihoux, 1997). De anti-racistische manifestatie vertegenwoordigde het *issue* bij uitstek waarrond de nieuwe sociale bewegingen in de jaren '90 mobiliseerden. De nonprofitbetoging was slechts één uiting van de witte woede die enkele jaren eerder op gang was gekomen. Bij de betoging voor hogere sociale uitkeringen schuilt de representativiteit vooral in de organisatoren. Het ging om een nationale manifestatie door de koepels van beide grote vakbonden, ACV en ABVV, nog steeds de sterkste mobilisatiemachines van ons land (Van Aelst & Walgrave, 1999a). Een verdere data-inzameling in 1999 en 2000 moet ons toelaten de thematische reikwijdte van ons databestand te optimaliseren, als de betogers de volgende jaren tenminste even meewillen.

Daarbij komt nog dat we misschien wel alleen de deelnemers aan onze vier betogingen bevroegen, maar dat die deelnemers tevoren doorgaans ook deelnamen aan een hele reeks andere betogingen, eventueel rond ander thema's en ons dus ook een bescheiden glimp gunnen op andere betogingsdeelnemers. Ruim 90% van de door ons bevroegde betogers had al eerder aan een betoging deelgenomen. Zo was 35% van de anti-racistische betogers present op de Witte Mars in 1996 en meer dan 40% op de Mars voor Werk in 1997. Een op vier nonprofitbetogers nam deel aan de grote anti-racistische manifestatie van 1992. De bevroegde betogers zijn dus thematisch flexibel. Dat alles doet echter niets af aan het feit dat we met ons bestand geen zicht heb-

ben op dé Belgische betoger, maar slechts over een momentopname beschikken van een bepaald type van betoger.

3. BETOGERSPROFIEL

Als we het democratisch kapitaal van de betogers willen aflijnen en verklaren, kunnen we niet om de klassieke achtergrondvariabelen heen, die in dit soort studies doorgaans aangewend worden: geslacht, leeftijd, opleiding en geloofsovertuiging. Daarnaast gaan we ook in op het lidmaatschap van verenigingen en op politieke interesse, variabelen die Putnam zelf cruciaal acht. In Tabel 2 staan de resultaten van de achtergrondvariabelen per betoging. Ter vergelijking nemen we ook de deelnemers aan de Tweede Witte Mars op, maar we stelden al dat deze bevraging minder betrouwbaar is dan de andere drie.

Over het algemeen wordt aangenomen dat betogen vooral een mannenzaak is. Het Europees Waardenonderzoek bevestigde dit duidelijk: 32% van de Belgische mannen nam ooit al deel aan een betoging tegen slechts 19% van de Belgische vrouwen (Smits, 1995). Ons databestand nuanceert dit gegeven: de genderverhouding is afhankelijk van het betogingsthema. Op de betoging van de non-profit sector, toch in sterke mate een 'vrouwelijke' sector (verpleegsters, onderhoudsters, bejaardenhulpsters...), waren er veel meer vrouwen dan mannen. In mindere mate speelde dit ook bij de Tweede Witte Mars. De centrale plaats van het kind in de hele witte golf is hier allicht niet vreemd aan.

De anti-racismethematiek spreekt vooral jongeren aan, de non-profitbetoging wordt in hoofdzaak bevolkt door de actieve dertig- en veertigers, terwijl de Tweede Witte Mars en de betoging voor betere uitkeringen ook een ouder publiek op straat brachten. Toch valt in het algemeen de oververtegenwoordiging van de middelste leeftijdsgroepen en ondervertegenwoordiging van de zestigplussers op.

Bij elk van de vier betogingen was de scholingsgraad van de betogers hoger dan die van de gemiddelde Belg, zelfs op de vakbondsbetogingen (3). De manifestatie tegen racisme spant de kroon: ze bestond voor 70% uit mensen met minstens een HOBU-diploma. De twee vakbondsbetogingen werden bevolkt door een grote groep van gemiddeld (hoger secundair) of vrij hoog (HOBU) geschoolden maar een relatief kleinere groep aan universitair. De Tweede Witte Mars bracht de meest heterogeen opgeleide groep op de been met evenveel universitair als mensen met enkel een diploma van het lager secundair.

Tabel 2. Betogers naar geslacht, leeftijd en opleiding, en geloof (in %)

	Tweede Witte Mars	Hand-in-Hand	Nonprofit	Sociale zekerheid	Totaal	Bevolking (ISPO-PIOP '95)
Geslacht						
Man	49.6	59.8	29.5	64.8	51.9	52.1
Vrouw	50.4	40.2	70.5	35.2	48.1	47.9
LEEFTIJD						
18-29 jaar (5)	11.4	32.7	15.0	12.5	20.0	21.2
30-39 jaar	13.8	22.3	33.5	26.2	25.2	19.6
40-49 jaar	36.6	23.5	37.8	25.8	29.5	17.4
50-59 jaar	26.0	15.2	11.4	17.6	16.2	14.0
60 plussers	12.2	6.3	2.4	18.0	9.1	27.6
OPLEIDING						
Lager ond.	8.1	1.5	5.1	14.2	6.6	20.1
Lager sec.	17.9	9.8	16.5	19.8	15.2	23.1
Hoger sec.	30.8	17.9	30.3	36.0	27.5	29.0
HOBUE	25.2	31.9	40.9	21.0	30.6	19.0
Universiteit	18.7	38.8	7.1	9.0	20.1	8.9
GELOOF						
Ongelovig	-	27.5	16.0	16.2	20.7	13.3
Vrijzinnig	-	21.0	12.4	15.8	16.9	10.3
Christelijk	-	17.1	30.4	21.3	22.3	18.5
Katholiek	-	26.0	38.0	41.9	34.4	55.2
Andere	-	8.4	3.2	4.7	5.7	2.3
	N=123	N=337	N=254	N=256	N=970	N=3668

Met betrekking tot de geloofsovertuiging van de betogers stellen we vast dat bij alle drie de betogingen het aantal katholieken ondervertegenwoordigd is, en vrijwel alle andere categorieën steeds oververtegenwoordigd (4). Aan de anti-racistische betoging participeerden vooral veel meer vrijzinnigen en ongelovigen. Deze verschillen

zijn niet onbelangrijk wetende dat vrijzinnigen en vooral ongelovigen doorgaans politiek meer 'extreme' attitudes koesteren (Derks & Deschouwer, 1998).

We mogen besluiten dat de betogers een erg heterogene groep vormen. De gemiddelde marcheerder lijkt eerder tot de actieve, geschoolde beroepsbevolking te behoren. De hogere middengroep van de samenleving lijkt het meest op straat te komen.

Vermits organisaties nog steeds beschouwd worden als een vrijwel noodzakelijke voorwaarde voor succesvolle mobilisatie (McAdam, Mc Carthy & Zald, 1996; Walgrave & Manssens, 1998) en organisatieleden vaker politiek actief zijn (Almond & Verba, 1963; Dekker & van den Broeck, 1996) verwachten we een hoger lidmaatschap van verenigingen onder de betogers. Tabel 3 bevestigt dit: de betogers zijn veel meer actief lid van een vereniging (6), ze zijn meer lid van een vakbond en ze hebben meer partijkaarten op zak dan de modale Belg. Globaal scoren ze ongeveer steeds dubbel zo hoog.

Tabel 3. Betogers naar (actief) lidmaatschap

	Tweede Witte Mars	Hand-in-Hand	Non-profit	Sociale zekerheid	Totaal	Bevolking (ISPO-PIOP '95)
Actief lid van een vereniging	38.0	78.6	48.6	71.0	63.7	37.0
Vakbondslid	42.2	49.8	89.2	91.6	70.0	33.5
Politiek partijlid	17.1	25.3	17.2	32.9	24.1	10.6
Lid van minstens één van de drie	64.2	88.4	90.5	97.3	88.3	60.3
	N=123	N=337	N=254	N=256	N=970	N=3668

Het vakbondslidmaatschap scheert logischerwijze vooral hoge toppen bij de door de vakbonden zelf georganiseerde betogingen. Maar ook op de andere manifestaties waar de vakbonden niets of minder mee te maken hebben, ligt het aantal gesyndiceerden merkkelijk hoger dan bij de bevolking. Een meerderheid van de vakbondsleden op beide vakbondsbetogingen is bovendien actief als militant, délégué of voltijds medewerker. Als we de redenering van Putnam doortrekken van sociaal naar democratisch kapitaal, zouden we bij deze 'actievare' leden meer democratisch kapitaal moeten aantreffen. Verder is ook de strekking of de kleur van de vakbond een interessant gegeven om in de analyse te betrekken. Volgens Hooghe (1999) zou enkel *'integratie in de christelijke zuil gepaard gaan met een sterke mate van vertrouwen, terwijl dit verband niet wordt teruggevonden bij de andere twee grote zuilen'*. Vermits het aantal liberale vakbondsmanifestanten in onze steekproef te klein is (3%), zullen we ons in de analyse beperken tot de christelijke (59%) en de socialistische (38%) vakbondsleden.

Vooral de anti-racistische betogers zijn veel meer lid van verenigingen dan de gemiddelde Belg. Die hoge participatiecijfers zijn toe te schrijven aan het indrukwekkend aantal betogers dat actief lid is van vredes-, mensenrechten-, jeugd-, en anti-racistische organisaties. Ook dit hoeft niet echt te verwonderen als je weet dat die betoging steunde op een breed draagvlak van allerlei sociale organisaties. Twee op de drie deelnemers aan de anti-racistische betoging waren trouwens door een vereniging over de betoging gebriefd. Bijna de helft van hen was ook in het gezelschap van leden van een vereniging op de manifestatie aanwezig. De witte marcheers, waarvan bijna vier op tien als verenigingsloos kan worden bestempeld, wijken enigszins van dit hoge participatiepatroon af. De Witte Mars en de witte marsen werden niet door grote organisaties gedragen, maar ze werden door de ouders georganiseerd met de massamedia als (tijdelijke) bondgenoten (Walgrave & Manssens, 1998; Walgrave, Van Aelst & Suetens, 1998).

Niet alleen een levendig verenigingsleven maar ook een politiek geïnformeerd publiek fungeren volgens Putnam (1993) als noodzakelijke condities voor een gezonde burgergemeenschap. De vragenlijst biedt in dit verband twee mogelijke indicatoren: de proxy's 'belangstelling voor politiek' - die wellicht nauw gerelateerd is aan de politieke kennis - en het dagelijks lezen van een krant. Deze laatste indicator leverde weinig op bij de analyses, waarschijnlijk omdat het dagelijks lezen van een krant te ruim is: het geeft niet aan welke krant mensen lezen noch welke rubrieken ze er in lezen. Bovendien correleren de belangstelling voor politiek en de dagelijkse lectuur van een krant vrij sterk (.28).

Bij de betogers ligt de belangstelling voor de politiek hoger dan bij Jan Modaal. De postmaterialisten van de Hand-in-Hand betoging hebben aanzienlijk meer belangstelling voor politiek dan de vakbondsbetogers van de non-profitsector en de betoging voor hogere sociale uitkeringen. Dat de betogers meer belangstelling hebben voor politiek, is niet verwonderlijk. Ze zijn immers hoger opgeleid. Maar ook controlerend voor opleidingsniveau blijft hun grotere politieke belangstelling overeind. We achten het echter niet uitgesloten dat deelname aan een betoging een tijdelijk, *issue*-gebonden politiek-belangstellingseffect teweegbrengt. Doordat ze rond een thema, eventueel gemobiliseerd door een organisatie waarvan ze lid zijn, op straat komen, wordt de interesse in de politiek van de betogers geactiveerd. Vraag is of dat effect slechts tijdelijk is en of het afstraalt op hun politieke belangstelling in het algemeen.

4. VERTROUWEN IN DE INSTELLINGEN EN DE POLITIEK

4.1. Vertrouwen in de instellingen

De centrale onderzoeksvragen die we ons stellen, is hoe het met het democratisch kapitaal van de Belgische betoger is gesteld, en op welke manier dit democratisch kapitaal verband houdt met de toename van het aantal betogingen. Het vertrouwen in de instellingen beschouwden we als een eerste indicator van democratisch kapitaal. Over het vertrouwen of beter het wantrouwen in de instellingen is de laatste jaren heel wat te doen geweest. Als we in Tabel 4 enkel de situatie voor Vlaanderen bekijken dan blijkt dat tussen 1995 en 1998 elke instelling, op het patronaat na, sterk aan vertrouwen heeft verloren (7). De politieke instellingen (regering, parlement, politieke partijen) krijgen de zwaarste klappen, maar spreken over een louter politieke legitimiteitscrisis is de waarheid geweld aan doen. Onderzoek toont aan dat we te maken hebben met een brede, algemene vertrouwenscrisis die geen enkele instelling onberoerd laat (Elchardus & Smits, 1998; Elchardus, 1999). Ook de Belgische betogers ontsnappen niet aan deze vaststelling. Een confirmatorische factoranalyse toonde aan dat bijna alle 13 instellingen (items) laden op één latente variabele die we, ondanks de gebrekkige fit van het model, als een soort algemene vertrouwensfactor kunnen omschrijven (8). De gestandaardiseerde factorladingen schommelden tussen de 0.45 voor de vakbonden tot 0.90 voor regering en parlement. Bij de interpretatie van de verschillende instellingen afzonderlijk is wel enige voorzichtigheid geboden. Het vertrouwen in een bepaalde instelling lijkt vaak nogal actualiteitsgebonden te zijn. Een voorbeeld: wie daags na de ontsnapping van Dutroux peilde naar het vertrouwen in de rijkswacht zal wellicht een navenant wantrouwen vastgesteld hebben.

De meeste betogers lopen niet bepaald hoog op met de hen voorgeschotelde instellingen, maar niet op elke betoging worden dezelfde instellingen in dezelfde mate afgewezen. Zo heerst er onder de witte burgers een compleet wantrouwen in het gerecht, de politieke partijen en de regering. Niet echt verwonderlijk vermits de witte betogingsgolf expliciet het vertrouwensverlies naar aanleiding van de zaak-Dutroux thematiseerde en belichaamde. Het falen van gerecht, politie en politiek was de rechtstreekse aanleiding voor de Witte Mars en alles wat er volgde (Walgrave & Rihoux, 1997). De openlijke steun van de Koning en de pers voor de 'witte' ouders was door de witte marcheerders blijkbaar nog niet vergeten. Opvallend is dat de pers het ook bij de andere betogers beter - lees: minder slecht - doet dan bij de totale bevolking.

De vaststelling dat vooral de vakbonden zich mogen verheugen over een grotere sympathie bij het gros van de betogers (Gabriel, 1996), wordt hier bevestigd. Dat de vakbonden het beter doen heeft natuurlijk te maken met het feit dat twee van de vier betogingen door vakbonden werden georganiseerd (Nonprofit en Sociale zekerheid) en dat de derde door de vakbonden werd gesteund (Hand-in-Hand). Maar vooral bij de anti-racistische betogers, en niet bij de vakbondsbetogers, is de anti-establishmenthouding tegen banken en patronaat het meest geprononceerd, het overtreft zelfs hun wantrouwen in de politieke instellingen.

Tabel 4. Betogers en bevolking (ISPO-PIOP, 1995; TOR, 1998) met (veel) vertrouwen verminderd met diegene met (zeer) weinig vertrouwen in de instellingen (9)

	Tweede Witte Mars (N=118)	Hand-in-Hand (N=238)	Nonprofit (N=248)	Sociale Zekerheid (N=242)	ISPO-PIOP 95	ISPO 95 (VL.)	VUB 98 (VL.)
Politieke partijen	-87	-50	-63	-53	-56	-48	-66
De regering	-88	-54	-66	-48	-39	-32	-44
Het parlement	-55	-20	-45	-38	-28	-25	-41
De administratie	-48	-28	-36	-25	-18	-17	-21
De banken	-61	-65	-30	-21	+9	+25	-
Het patronaat	-57	-74	-56	-58	-24	-21	-14
De vakbonden	-38	+22	+53	+58	-26	-21	-24
De Kerk	-60	-56	-28	-21	-15	-18	-30
De Koning	+10	-28	+9	+16	+44	+39	+21
Rijkswacht	-64	-57	-23	-18	+17	+23	+11
Het gerecht	-91	-62	-65	-49	-29	-23	-34
Het onderwijs	+27	+29	+46	+52	+51	+68	+56
De pers	-1	-11	-7	-13	-20	-21	-31
Gemiddelden	-47	-35	-24	-17	-10	-7	-18

Hoedanook lijken de meeste betogers op het eerste, univariate gezicht dus niet te beschikken over veel democratisch kapitaal - ze hebben er minder dan de doorsnee-Belg - geïndiceerd aan de hand van hun vertrouwen in de instellingen. Maar zo eenvoudig is het niet: is het vertrouwen in 'de' instellingen wel een goede indicator van democratisch kapitaal? Bij een aantal mensen zal dit wantrouwen ongetwijfeld zo goed als algemeen zijn, maar voor het merendeel van de betogende bevolking gaat wantrouwen in één instelling niet noodzakelijk samen met wantrouwen in een andere.

Via exploratorische (voor de totale steekproef én voor elke betoging apart) en via confirmatorische factoranalyses (voor de totale steekproef) kwam uiteindelijk in elke betoging een, gelijkaardig patroon naar voren. Drie subtypes van vertrouwen/wantrouwen werden uiteindelijk onderscheiden als statistisch (10) en ook intuïtief-theoretisch verantwoord. De vertrouwensitems inzake politieke partijen, regering en het parlement werden gegroepeerd in één politieke vertrouwensfactor. De items kerk, Koning en rijkswacht laadden sterk op de tweede factor die werd bestempeld als

vertrouwen in traditionele gezagsinstanties. Tenslotte werd een economische factor onderscheiden, bestaande uit de items over de banken en het patronaat (11). Het item over justitie laadde ook vrij hoog op de politieke factor, maar leek er theoretisch moeilijker bij onder te brengen. Voor het item administratie geldt iets gelijkaardigs ten opzichte van de economische factor. De items over onderwijs en pers laadden op geen van de drie factoren in voldoende mate en werden dus buiten beschouwing gelaten. Omwille van de sterke vakbonds betrokkenheid van twee van de vier betogingen leek ook het vertrouwen in de vakbonden beter buiten de analyse gehouden te worden. Op basis van deze analyse kan dus, in navolging van Gabriel (1996), geconcludeerd worden dat het vertrouwen/wantrouwen in de instellingen niet louter unidimensioneel is.

In een verdere stap werden voor de vier betogingen apart de gemiddelde somscores berekend op de drie vertrouwenstypes. Als we voor elk van deze concepten het gemiddeld vertrouwen herberekenen gaande van 0, volledig vertrouwen, tot 10, volledig wantrouwen wijzen de hoge scores andermaal op een wijd verspreid wantrouwen bij alle betogers. De resultaten staan in Tabel 5. Op alle betogingen zijn de gemiddelde vertrouwen/wantrouwen scores hoger dan vijf. Wantrouwen is de norm, vertrouwen de uitzondering. Het vertrouwen in de gezagsinstanties is net iets minder getaand dan het vertrouwen in politieke en economische instellingen. Er zijn wel aanzienlijke verschillen tussen de betogingen onderling. De Tweede Witte Mars kenmerkt zich door een groot, algemeen wantrouwen over de volledige lijn, maar we moeten dat wegens de kleine steekproef wel met een korrel zout nemen. De Hand-in-Hand-manifestatie scoort vooral hoog inzake wantrouwen in economische instellingen en in gezagsinstellingen. De Hand-in-Hand-betogers hebben meer politiek vertrouwen. Bij de twee vakbonds betogingen vallen de betere scores van gezagsvertrouwen en vooral van economisch vertrouwen op. Ondanks het feit dat de vakbonden strijden tegen 'het kapitaal', hebben hun betogers er meer vertrouwen in dan de andere betogers. We mogen ervan uitgaan dat democratisch kapitaal vooral te maken heeft met het vertrouwen in de politieke instellingen, en minder met vertrouwen in economische of andere gezagsinstanties. De Hand-in-Hand-betogers beschikken dus over opmerkelijk meer democratisch kapitaal dan, vooral, de deelnemers aan de Tweede Witte Mars.

Tabel 5. Het gemiddelde wantrouwen van de verschillende betogers in politieke, economische en gezagsinstellingen (0 = volledig vertrouwen; 10 = volledig wantrouwen)

	Tweede Witte Mars	Hand-in-Hand	Nonprofit	Sociale zekerheid	Totaal
Politiek vertrouwen	8.11	6.60	7.17	6.87	7.01
Economisch vertrouwen	7.63	8.13	6.73	6.83	7.36
Gezagsvertrouwen	6.95	7.17	5.88	5.65	6.41
	N=113	N=304	N=229	N=224	N=870

Hoe kunnen we dat grote wantrouwen bij een groot deel van de verklaren? In Tabel 6 worden de (ongestandaardiseerde) coëfficiënten van OLS-regressies van de drie voorheen geconstrueerde somscores weergegeven in een verklarend model, respectievelijk voor de Hand-in-Hand-betoging, de nonprofitbetoging en de sociale-zekerheidsbetoging. De Tweede Witte Mars wordt buiten beschouwing gelaten omwille van de te kleine steekproef en de te geringe variantie van de afhankelijke variabele: zowat elke betoger gaf blijk van een extreem wantrouwen. In de vierde kolom wordt, tegen onze gewoonte in, toch gebruik gemaakt van de volledige steekproef: bij deze analyse wordt bijkomend gecontroleerd voor het soort betoging via dummyvariabelen per betoging. De Hand-in-Hand-betoging vormt de referentiecategorie. Bij alle analyses wordt standaard gecontroleerd voor drie achtergrondvariabelen (12), met name geslacht, opleiding en geloofsovertuiging. Daarnaast zijn als onafhankelijke variabelen in het model betrokken: lidmaatschap van een vereniging of een politieke partij, kleur van de vakbond, belangstelling voor politiek en taalgemeenschap. Deze variabelen worden alleen in de tabel vermeld als ze op één van de drie betogingen significant scores.

Tabel 6. Wantrouwen van de betogers in de politieke, economische en gezagsinstellingen naar significante onafhankelijke variabelen (13)

	Hand-in-Hand	Nonprofit	Sociale zekerheid	Totaal
Politiek vertrouwen				
geslacht	.50*	.89***	0.00	.30
opleidingsniveau	-.45***	-.44***	-.26*	-.36***
geloof	-.74***	-.17	-.71**	-.61***
actief lid vereniging	ns	ns	-.85**	-.60***
politiek lidmaatschap	ns	ns	-.91**	-.43*
belangstelling politiek	ns	ns	-.37**	-.21*
taalgemeenschap	ns	ns	-.72*	ns
Non-profit	-	-	-	.15
Sociale zekerheid	-	-	-	-.15
adj. R ²	.06 (n=307)	.05 (n=234)	.16 (n=225)	.09 (n=761)
Economisch Vertrouwen				
geslacht	-.16	-.40*	-.37	-.24
opleidingsniveau	.11	.36***	.13	.15**
geloof	-.78***	-.63***	-.95***	-.80***
leeftijd	.17**	.37***	ns	.15**
actief lid vereniging	-.38*	.38*	ns	ns
politiek lidmaatschap	ns	.52**	ns	ns
politieke belangstelling	ns	ns	ns	.17**
taalgemeenschap	ns	-.58***	-.54**	-.45***
Non-profit	-	-	-	-.60***
Sociale zekerheid	-	-	-	-.59***
adj. R ²	.09 (n=292)	.20 (n=222)	.12 (n=218)	.20 (n=733)
Gezagsvertrouwen				
geslacht	.25	0.04	-0.29	0.04
opleidingsniveau	-0.03	0.14	.37***	.12
geloof	-2.3***	-1.81***	-2.66***	-2.52***
vakbondskleur	-	-0.96***	-.75**	-
belangstelling politiek	.57***	ns	ns	.31***
taalgemeenschap	.53**	.62*	.76**	.43**
Non-profit	-	-	-	-.62**
Sociale zekerheid	-	-	-	-1.07***
adj. R ²	.27 (n=300)	.22 (n=192)	.39 (n=176)	.35 (n=734)

Significantieniveaus voor de drie betogingen apart: niet significant (ns), $p < 0.1$ (*), $p < 0.05$ (**), $p < 0.01$ (***)

Significantieniveaus voor de globale *sample* (drie betogingen samen): $p < 0.05$ (*); $p < 0.01$ (**); $p < 0.001$ (***)

Geslacht (1=man; 2=vrouw), opleidingsniveau (1=lager onderwijs, 2=lager secundair; 3=hoger secundair; 4 = HOBV; 5=universitair), leeftijd (1=30 tot 5=60+); geloof (0=niet christelijk; 1= christelijk); actief lid vereniging en politiek lidmaatschap (0=geen lid; 1=lid); belangstelling politiek (1=geen tot 5=heel veel), vakbondskleur (1=socialistisch; 2=christelijk), taalgemeenschap (1=Franstalig; 2=Nederlandstalig). Daarbij komen twee dummyvariabelen (voor de globale analyse) om te controleren voor betoging: nonprofitbetoging (1=nonprofitbetogers, 0=andere betogers) en sociale-zekerheidsbetoging (1=sociale-zekerheidsbetogers, 0=andere betogers).

Wat bij het overschouwen van de tabel direct opvalt, is dat er grote verschillen zijn tussen de impact van de verschillende onafhankelijke variabelen tussen de verschillende betogingen én de verschillende types vertrouwen. Dat er verschillende dimensies binnen het algemene vertrouwen in de instellingen zijn, wordt er verder door onderbouwd. Ook de stelling dat de betogers van de verschillende betogingen soms sterk van elkaar verschillen wordt zo geadstrueerd. We bespreken enkel het politieke vertrouwen, als meest relevant in de discussie over het democratisch kapitaal van de betogers.

Het opleidingsniveau van de betogers vormt zoals verwacht een belangrijke (lineaire) predictor van hun politieke vertrouwen (regering, parlement, politieke partijen): hoe hoger geschoold, hoe meer vertrouwen ze hebben en dat geldt voor elk van de drie betogingen. Geslacht lijkt in mindere mate een rol te spelen, behalve voor de non-profitbetoging. Daar koesteren vrouwen meer politiek wantrouwen dan de mannen. Ook de geloofsovertuiging oefent een belangrijke invloed uit op het politieke vertrouwen van de betogers. Onderzoek naar vertrouwen en politieke aliënatie toonde eerder al de kracht van de geloofsfactor aan (Elchardus & Smits, 1999; Thijsen & Dierickx, 1998). De geloofsovertuiging werd gedichotomiseerd, met christelijk gelovigen en katholieken aan de ene kant en de vrijzinnigen, ongelovigen en anderen als referentiecategorie. Betogers met een christelijke achtergrond hebben meer vertrouwen in de politieke instellingen. Belangstelling in de politiek speelt, vooral door dat er gecontroleerd wordt voor opleiding en geslacht, slechts in mindere mate een rol. Enkel bij de sociale-zekerheidsbetogers is er een supplementair positief effect.

De traditioneel met sociaal kapitaal gerelateerde variabelen spelen geen bijzonder grote rol. Vakbondslidmaatschap noch de mate van vakbondsengagement - ook getest, maar nergens behouden in de vergelijkingen - vertoonden in géén van de drie betogingen een significant effect op het (politiek) vertrouwensniveau. Actieve participatie in een vereniging, Putnams uitverkoren predictor van sociaal kapitaal, lijkt wel een plusfactor te zijn, al kwam dit zeker niet in elke betoging naar voren. Ook lidmaatschap van een politieke partij kan een positieve invloed op het politieke vertrouwen hebben, al moet vooral met deze laatste vaststelling toch voorzichtig omgesprongen worden. Niet alleen kwam het effect slechts bij één betoging tot uiting, de sociale-zekerheidsbetoging, bovendien ging het een vakbondsbetoging waarin allicht heel wat vakbondsleden voor (hun) regeringspartijen stemmen: liefst 85% van de partijlidkaarten van de betogers op deze manifestatie hoorden bij een toenmalige regeringspartij (14). Het is niet onlogisch dat betogers minder wantrouwen koesteren in politieke instellingen die in hoofdzaak door hun partij worden bemand. Dit verband lijkt onder te brengen in de rubriek 'moet verder onderzocht worden'.

Uit de globale analyse in de vierde kolom blijkt dat het soort betoging er niet meer toe doet voor het politiek vertrouwen, als er gecontroleerd wordt voor de andere variabelen. Het eerder gemelde iets sterkere politieke vertrouwen bij de Hand-in-Hand-betogers valt toe te schrijven aan hun gemiddeld hogere scholingsgraad en/of participatiegraad.

Heel wat variabelen uit het model zijn dus significant, maar de totale verklaarde variantie blijft beperkt: vooral het politiek vertrouwen, en dus het democratisch kapitaal,

laat zich niet echt verklaren door de in het model opgenomen variabelen (adj. R^2 tussen .06 en .16). Het economisch vertrouwen laat zich iets beter vatten door het model (adj. R^2 tussen .09 en .20) maar veruit de meest verklaarde variantie is er inzake gezagsvertrouwen (adj. R^2 tussen .22 en .39). Dat heeft veel, zonet bijna alles, te maken met het grote effect van de geloofsovertuiging die voor gezagsvertrouwen, en in minder mate voor economisch vertrouwen het leeuwendeel van de verklaarde variantie voor zijn rekening neemt. Dat het model niet echt sterk uit de hoek komt inzake politiek vertrouwen heeft waarschijnlijk ook te maken met de afwezigheid van andere culturele attitudeschalen zoals ethnocentrisme en autoritarisme die in dergelijke modellen meestal nogal wat verklarende kracht opleveren. Een andere mogelijke predictor variabele die ontbreekt is net het deelnemen aan de betoging zelf, die we niet als variabele konden inbrengen omdat we alleen betogers zelf bevroegen en geen niet-betogers. Het zou wel eens goed kunnen, maar dat zal moeten blijken uit later nog geplande bevragingen over effectief betogingsgedrag op een steekproef uit de gehele bevolking, dat juist het al of niet betogen een groot effect heeft op het aanwezigheid van democratisch kapitaal, of omgekeerd.

4.2. Algemeen politiek wantrouwen

Met het oog op het bepalen van het democratisch kapitaal is het vertrouwen in de politieke instellingen van cruciaal belang. Het probleem met dit soort vertrouwen is dat het niet steeds een afspiegeling vormt van de algemene attitude over die instelling, maar wel eens zeer contextgebonden en tijdelijk zou kunnen zijn. Als je een VLD-kiezer vraagt of hij vertrouwen heeft in 'de regering' op het moment dat CVP en SP in regering zitten, is de kans groot dat hij je antwoordt dat hij weinig vertrouwen heeft in deze regering, niet in de regering, en kun je moeilijk concluderen dat de betrokkene weinig democratisch kapitaal heeft. Vandaar dat we in de vragenlijst ook probeerden te peilen onder de betogers naar een dieper algemeen politiek ongenoegen en wantrouwen. Daarbij werd een klassieke batterij van een achttal likertitems gebruikt.

Een factoranalyse (15) van die Likertitems die min of meer gebalanceerd peilden naar de houding van de betogers tegenover de politiek en de politici, leverde uiteindelijk twee factoren op die weliswaar tot op bepaalde hoogte gecorreleerd bleken, maar toch niet tot één factor te herleiden vielen. Op basis van vijf items werd een somscore (Cronbach's alfa: 0.78) geconstrueerd, die als een soort 'algemeen politiek wantrouwen' kan omschreven worden. Deze factor omvatte naast de vier items in Tabel 7 volgend item: 'ik heb bewondering voor de wijze waarop ons politiek systeem is georganiseerd'. De twee andere items - 'mensen zoals ik hebben wel degelijk invloed op wat de politieke overheid doet' en 'voor mensen zoals ik is de politiek te ingewikkeld, je moet al een specialist zijn om het te begrijpen' - laadden op een tweede factor, die we als 'subjectieve politieke competentie' of 'machteloosheid' kunnen catalogeren. Die bespreken we later in de volgende paragraaf. Belangrijk is hier dat we een duidelijk onderscheid kunnen maken tussen het vertrouwen in de politiek en het gevoel van politieke competentie (16), zoals ook Dierickx en Thijssen (1998) beide als afzonderlijke dimensies van het aliënatiebegrip beschouwen.

Ook deze keer kunnen we met de nodige voorzichtigheid univariaat vergelijken met vier van dezelfde algemeen-politiek-vertrouwenitems die door ISPO-PIOP aan de totale bevolking werden voorgelegd. Het is frappant in Tabel 7 vast te stellen dat het algemeen politiek wantrouwen bij de betogers niet grondig lijkt te verschillen van dat bij de Belgische bevolking, als het tenminste niet ligt aan hun hogere opleiding, hun lagere gemiddelde leeftijd enzovoort. De anti-racisten en de sociale -zekerheidsbetogers lijken iets minder wantrouwig, de nonprofitbetogers scoren veelal wat meer wantrouwig. Ervan uitgaande dat het wantrouwen de afgelopen drie jaar verder is toegenomen (Elchardus, 1999), kunnen we besluiten dat het democratisch kapitaal bij de betogers zeker niet lager is.

Tabel 7. Percentage betogers en bevolking (ISPO-PIOP, 1995) die het (helemaal) eens zijn met de stellingen verminderd met diegene het (helemaal) on-eens zijn

	Hand-in-Hand	Nonprofit	Sociale zekerheid	ISPO-PIOP 1995
De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.	31	58	41	56
De meeste politici beloven veel, maar doen niets.	30	61	41	53
De meeste van de politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.	-15	-20	10	1
Er gebeuren in de politiek veel dingen die het daglicht niet mogen zien.	68	79	67	85

Bij een analyse met het algemeen politiek vertrouwen als afhankelijke variabele blijkt dat de verklarende variabelen in grote mate dezelfde zijn als diegene die het vertrouwen in de politieke instellingen bepalen. Opleidingsniveau en geloofsovertuiging spelen ook hier een cruciale rol. Belangrijkste verschil is dat lidmaatschap van verenigingen en politieke belangstelling bij het algemeen politiek vertrouwen veel duidelijker van belang zijn. Actief lidmaatschap in een vereniging zorgt bijna overal voor een merkelijke verhoging van het politiek vertrouwen. Politieke-partijlidmaatschap lijkt vooral in de sociale-zekerheidsbetoging een gunstig effect te ressembleren. Hoe sterker de politieke interesse, hoe meer vertrouwen in de politiek de betogers lijken te koesteren. Enkel in de Hand-in-Hand betoging is dit niet het geval, waarschijnlijk omdat het niveau van politieke belangstelling bij deze betogers vrij hoog lag en er dus weinig variantie aan de kant van de onafhankelijke variabele is.

Heeft dat algemeen politiek vertrouwen wat te maken met de drie voorheen onderscheiden types van vertrouwen in de instellingen? Op basis van partiële correlaties en

controlerend voor *gender*, opleiding en geloofsniveau lijkt er slechts een kleine samenhang te zijn met het economisch vertrouwen (partiële correlatie .18), een iets grotere verband met het gezagsvertrouwen (.27) en een erg grote mate van overeenstemming met het vertrouwen in politieke instellingen (.67) (17). Deze overeenstemming tussen onze meting van het vertrouwen in politieke instellingen en de meting van het algemeen politiek vertrouwen, sterkt ons in de overtuiging dat ze effectief een gemeenschappelijke dimensie meten die we democratisch kapitaal hebben genoemd.

5. SUBJECTIEVE POLITIEKE COMPETENTIE OF POLITIEKE MACHTELOOSHEID

Dat sommige betogers over weinig democratisch kapitaal beschikken en toch op straat komen, kan volgens Marsh en Milbrath en Goel alleen maar als ze zichzelf niet politiek machteloos voelen, als ze met andere woorden subjectief politiek competent zijn. We beschikken voor betogers en bevolking slechts over één vergelijkbaar competentie-item. Omwille van de grootte-orde van het verschil op dit item durven we met de nodige slagen om de arm toch zeggen dat de betogers op het eerste gezicht subjectief politiek competenter zijn dan de doorsnee-Belg. Een bivariate vergelijking van betogers en burgers leert ons bovendien dat dit verschil geldt voor elke betoging op elk opleidingsniveau.

Tabel 8. Percentage betogers en bevolking (ISPO-PIOP, 1995) die het (helemaal) eens zijn met de stelling verminderd met diegene het (helemaal) oneens zijn

	Hand-in-Hand	Nonprofit	Sociale zekerheid	ISPO-PIOP 1995
Mensen zoals ik hebben wel degelijk invloed op wat de politieke overheid doet.	26	-16	-5	-49
Voor mensen zoals ik is de politiek te ingewikkeld, je moet al een specialist zijn om het te begrijpen.	-60	-9	-16	-

De anti-racistische betogers schatten zichzelf duidelijk competenter in dan de vakbondsbetogers. De deelnemers aan de nonprofitbetoging zijn veruit het meest pessimistisch over hun eigen mogelijkheden om invloed uit te oefenen op de politiek. Toch ligt ook bij deze betogers het machteloosheidsgevoel nog een stuk lager dan in de totale bevolking. De *efficacy-distrust* hypothese dat betogers weinig politiek vertrouwen hebben maar zich minder politiek machteloos voelen, gaat op univariaat niveau alvast op.

Welke samenhang is er tussen democratisch kapitaal en die politieke-competentieattitudes onder de betogers? Beschikken de betogers die zich in staat achten om het beleid te beïnvloeden, en dus minder geplaagd worden door politieke-machteloosheidsgevoelens, over een grotere *pool* aan politiek vertrouwen? En geldt iets gelijkaardigs voor hun houding tegenover economische machtsinstellingen (banken en patronaat) en de meer traditionele gezagsinstanties (kerk, koning en rijks-wacht)? In Tabel 9 staat het verklarend model, een OLS-regressie met niet-gestandaardiseerde coëfficiënten. Naast het in de vorige paragraaf gedefinieerde algemeen politiek wantrouwen fungeerden voorts ook de reeds eerder geconstrueerde meetinstrumenten voor de verschillende types van vertrouwen in de instellingen als afhankelijke variabelen. De focus hier ligt op het effect van politieke competentie (18) op de vertrouwenstypes. Telkens wordt gecontroleerd voor de variabelen *gender*, opleiding, geloof, en ook via *dummies* voor het betogingstype bij analyse van de globale steekproef. De coëfficiënten van deze controlevariabelen worden in de tabel niet meer weergegeven.

Tabel 9. Effect van politieke competentie op algemeen politiek vertrouwen en op de verschillende types vertrouwen in de instellingen naar significante onafhankelijke variabelen

	Algemeen politiek wantrouwen	Vertrouwen in politieke instellingen	Vertrouwen in economische instanties	Vertrouwen in gezagsinstanties
Hand-in-Hand	-.317** adj. R ² : .10 n=316	-.185** adj. R ² : .07 n=305	.02 ^(ns) adj. R ² : .05 n=289	.137* adj. R ² : .24 n=297
Nonprofit	-.664*** adj. R ² : .25 n=237	-.266*** adj. R ² : .08 n=231	.110* adj. R ² : .10 n=223	-.05 ^(ns) adj. R ² : .19 n=218
Sociale zekerheid	-.824*** adj. R ² : .17 n=234	-.340*** adj. R ² : .09 n=226	.10 ^(ns) adj. R ² : .10 n=214	-.02 ^(ns) adj. R ² : .36 n=211
Totaal	-.593*** adj. R ² : .17 n=787	-.263*** adj. R ² : .09 n=762	.08* adj. R ² : .17 n=726	.02 ^(ns) adj. R ² : .34 n=726

Significantieniveaus voor de drie betogingen apart: niet significant (ns), p<0.1 (*), p<0.05 (**), p<0.01 (***)

Significantieniveaus voor de globale *sample* (drie betogingen samen): p<0.05 (*); p<0.01 (**); p<0.001 (***)

Zoals ook al in vorige analyses duidelijk werd, gedragen de drie typen vertrouwenscores zich niet uniform. De politiek competente betogers beschikt over significant minder wantrouwen in de politieke instellingen, zelfs als gecontroleerd wordt voor variabelen waarvan verondersteld wordt dat ze met subjectieve politieke competentie samenhangen zoals *gender*, opleidingsniveau en in mindere mate geloofsovertuiging. Gelijkaardige vaststellingen kunnen gedaan worden betreffende het algemene politieke vertrouwen. Qua vertrouwen in de economische respectievelijk de gezagsinstanties ziet het plaatje er helemaal anders uit. Daar blijkt subjectieve politieke competentie geen extra rol van betekenis te spelen. In de weinige gevallen dat er wel een significante relatie wordt vastgesteld, dan blijkt de politieke competentie zelfs een licht negatief effect te hebben op het vertrouwen in economische en gezagsinstellingen. De politiek competente betogers beschikken over een grotere pool aan politiek vertrouwen, maar tezelfdertijd koesteren ze ook (iets) meer reserves ten aanzien van de twee andere soorten instanties.

Deze vaststellingen lijken de hypothese dat de combinatie van *distrust* en *efficacy* tot protestgedrag leiden enigszins te relativieren: hoge politieke competentie gaat bij de betogers eerder samen met een getemperd politiek wantrouwen. Verondersteld mag worden dat deze politiek competente betogers niet zozeer op straat komen om hun algemeen politiek wantrouwen en ongenoegen te uiten, maar dat ze 'vertrouwen' op de kracht van betogen om hun slag thuis te halen. Of het thema van de betoging al of niet te maken heeft met hun kritische houding ten opzichte van bepaalde instanties, doet dan eigenlijk niet echt ter zake: dit soort burgers, waarvan met Marsh mag verondersteld worden dat ze meer dan gemiddeld aanwezig zijn onder het betogingspubliek, gelooft in betogen als participatievorm in een democratie. Wanneer het politiek wantrouwen te groot zou zijn, dan verliest de politieke competentie haar belang, en is wellicht apathie eerder dan protest het gevolg.

Langs de andere kant zijn er de burgers die politiek minder in zichzelf geloven en – volgens de analyse – ook meer geneigd zijn tot politiek wantrouwen. Zij stappen allicht minder op in betogingen, behalve als het thema van de betoging hen tot in de vezels van hun bestaan raakt. Een voorbeeld daarvan is de nonprofitbetoging: het gemiddelde geloof in het eigen politieke kunnen lag er heel wat lager dan bij de Hand-in-Hand-betogers (19) maar toch kwamen deze mensen op straat. Het thema van de betoging (meer inkomen, minder werkdruk) heeft immers rechtstreeks betrekking op hun eigen leven, ook al hebben ze over het algemeen de indruk dat ze geen persoonlijke impact hebben op de politieke besluitvorming. Een abstracter en verder van de eigen leefwereld afstaand onderwerp zoals racisme slaagt er minder in om die subjectief minder politiek competente mensen op de been te brengen.

6. BESLUIT

Een dubbele doelstelling stond voorop in onze zoektocht naar het democratisch kapitaal van Belgische betogers. Eerst wilden we nagaan hoe het met het democratisch kapitaal - gedefinieerd als vertrouwen in de instellingen en de politiek in het algemeen - van de verschillende soorten betogers is gesteld. Zijn er verschillen tussen betogingen? En hoe is het democratisch kapitaal van de betogers te verklaren? Deze vragen werden uitgespit door middel van multivariate analyses op onze zelf ingezamelde data op vier grote Belgische betogingen. Daarnaast wilden we ook in de mate van het mogelijke nagaan of de betogers over meer of minder democratisch kapitaal dan de rest van de bevolking beschikken.

Bij de betogers bleek eerder wantrouwen dan vertrouwen de norm te zijn. Maar er zijn wel nogal wat verschillen tussen de verschillende betogingen onderling. Vooral onder de betogers op de Tweede (en laatste) Witte Mars bleek het wantrouwen onder de deelnemers zeer diep geworteld. Bij de overige betogers was het wantrouwen minder uitgesproken, maar zeker even reëel. Verdere analyses gaven aan dat het wantrouwen in politieke instellingen niet noodzakelijk samenvalt met het wantrouwen in belangrijke economische en gezagsinstanties die veel minder met de democratie en

dus minder met democratisch kapitaal te maken hebben. Participatie aan het verenigingsleven bleek in heel wat gevallen het democratisch kapitaal te versterken, vooral in de gedaante van het algemeen politiek vertrouwen en wat minder in die van het vertrouwen in de politieke instellingen. De impact van verenigingslidmaatschap bleef echter ruim ondergeschikt aan de invloed van het opleidingsniveau en vooral de levensbeschouwelijke factor. Als de subjectieve competentie van de betogers erbij betrokken wordt, lijkt er sprake te zijn van twee typen betogers. Langs de ene kant zijn er betogers met een niet al te groot politiek wantrouwen of 'kritisch vertrouwen' en een hoge subjectieve politieke competentie, typisch voorbeeld is de Hand-in-Hand-betogers. Langs de andere zijn er de betogers met een vrij groot politiek wantrouwen én een redelijk groot gevoel van politieke machteloosheid die desondanks toch op straat komen omdat hun persoonlijke levenssituatie geraakt wordt door het betogings-thema, typisch voorbeeld is hier de non-profitbetogers. Met de nodige voorzichtigheid besluiten we dat sommige betogers eerder op straat komen om hun ongenoegen ten aan zien van een concreet issue te uiten, andere eerder om te participeren aan de politieke besluitvorming. Deze tweedeling is echter niet hard te maken en behoeft verder onderzoek.

Beschikken de betogers over meer of minder democratisch kapitaal dan de doorsnee-burgers? Omwille van een viertal redenen kunnen we die vraag niet echt sluitend beantwoorden. Ten eerste waren we niet in de mogelijkheid om vergelijkbare multivariate analyse te maken op de bevolkingsbestanden om na te gaan welke factoren in de bevolking het democratisch kapitaal determineren en dat met onze betogers te vergelijken. Ten tweede was er het verschillende tijdstip van bevraging: we vergelijken de betogers uit 1998 met de bevolking uit 1995 (ISPO-PIOP). Daar liggen drie jaar turbulente Belgische politieke geschiedenis tussen met de Witte Mars als hoogtepunt. Ondermeer de eerder aangehaalde VUB-studie (1998) wijst erop dat het verder tanende politiek vertrouwen zich na de zaak Dutroux niet lijkt te herstellen. Ten derde bevatte onze vragenlijst niet altijd identieke indicatoren voor het meten van democratisch kapitaal. Vooral met betrekking tot de politieke competentie was ons meetinstrument uiterst bescheiden. Bij verdere dataverzamelingen op betogingen zal deze lacune opgevuld worden. Tenslotte zijn er de eventueel vertekenende effecten van onze bevragingmethode. Het is niet uitgesloten dat de context van de bevraging, met name het uitdelen van enquêtes op betogingen zelf, een effect heeft op de antwoorden (20).

Rekening houdend met al deze bedenkingen lijkt het er op dat het democratisch kapitaal van de betogers over het algemeen niet veel lager ligt dan in de bevolking. Het vertrouwen in de politieke instellingen ligt misschien wat lager maar het algemeen politiek vertrouwen lijkt dan weer wat hoger uit te komen. Bovendien wijst een zeer beperkte meting van de politieke machteloosheid op een groter gevoel van politieke competentie bij de betogers. Waarschijnlijk is dus niet zozeer een groot ongenoegen of wantrouwen de motor achter betogingsdeelname, maar wellicht eerder een grotere subjectieve competentie ten aanzien van de besluitvormers. Betogers zijn ervan overtuigd zijn dat hun participatie niet zinloos is en het wantrouwen is bij hen eerder een extrastimulus dan een rem op hun actiebereidheid. De antwoorden op de vraag of de betogers dachten dat 'hun' betoging iets zou uithalen, ondersteunt die hypothese. Van

72% (anti-racismebetoging) tot 85% (nonprofitbetoging) was er van overtuigd dat de betoging de politici effectief onder druk zette om werk te maken van hun zaak. Een betoging is dus meer dan een uitlaatklep voor latent ongenoegen. Drievierde van de anti-racistische betogers meent dat de betoging bijdraagt tot een meer tolerante houding van de publieke opinie en tweederde is van mening dat de kans op toekenning van het migrantenstemrecht door de betoging is toegenomen. Bij de deelnemers aan de vakbondsbetogingen zijn de verwachtingen nog hoger gespannen. Of dit optimisme oorzaak of eerder gevolg is van de betogingsparticipatie is moeilijk te achterhalen. Feit is dat een gebrek aan democratisch kapitaal wellicht niet de voornaamste drijfveer is van de betogers.

VOETNOTEN

- (1) De term democratisch kapitaal komt in sterke mate overeen met het begrip *geïnstitutionaliseerd veralgemeen vertrouwen* waarover Stolle het in het inleidend hoofdstuk van deze bundel heeft.
- (2) Het eerste aantal is afkomstig van de ordediensten, het tweede betreft het maximaal aantal dat de kranten in hun berichtgeving hanteerden. Het is gebruikelijk dat beide aantallen zelden overeenstemmen. De aantallen van de organisatoren liggen doorgaans nog wat hoger dan deze van de kranten (Van Aelst & Walgrave, 1999b).
- (3) De hogere scholingsgraad van de betogers is niet te wijten aan het beter antwoordpercentage van de 'geschoolde' betogers want ook bij de *face-to-face* interviews stellen we een quasi-identieke (relatieve) oververtegenwoordiging van de hogergeschoolden vast.
- (4) De resultaten werden bekomen op basis van de ISPO vraag: *Tot welke levensbeschouwelijke strekking rekent u zich?*
- (5) Een tiental respondenten waren tussen 15 en 18 jaar oud, maar werden toch bij deze groep gerekend.
- (6) Dit betekent dat men in de loop van de laatste 12 maanden heeft deelgenomen aan een activiteit of vergadering van de vereniging (ISPO-PIOP, 1998).
- (7) Conclusies trekken over het vertrouwen in elke instelling afzonderlijk, op basis van univariate frequentieverdelingen, is een wat riskante aangelegenheid. Als het patroon voor quasi elke instelling gelijklopend is, lijkt ons dat – rekening houdend met het ongeveer gelijkaardige surveyopzet van de twee bevragingen - een voldoende basis om te veronderstellen dat het vertrouwen in het algemeen gedaald is.
- (8) Het gaat hier om lisrel-resultaten, op basis van polychorische correlaties op basis van de totale *sample* (de drie betogingen samen): chisquare van 431.29 bij 65 vrijheidsgraden ($p=0.000$), RMSEA=0.088, dus een *fit* die duidelijk niet goed genoeg is. Ook al gaat de hypothese van een latente factor die de onderlinge correlaties tussen de items volledig zou wegverklaren niet op, toch lijkt het er sterk op dat de vertrouwensitems véél gemeenschappelijk hebben. Vertrouwen in één instelling, staat in de meeste gevallen niet los van vertrouwen in een andere instelling.

-
- (9) In de tabel staat het resultaat van volgende berekening: eerst werden de percentages mensen met veel vertrouwen of heel veel vertrouwen in een instelling opgeteld. Daarvan werd het percentage afgetrokken van mensen met weinig of heel weinig vertrouwen in die instelling. De antwoordcategorie 'noch veel, noch weinig vertrouwen' wordt dus buiten beschouwing gelaten. Een negatief cijfer wijst dus op een gebrek aan vertrouwen in de instelling, een positief cijfer geeft aan dat de instelling op veel vertrouwen kan bogen.
 - (10) Uiteindelijk werd de ultieme beslissing vooral genomen op basis van een (exploratieve) principale factoranalyse met oblieke rotatie – niet orthogonaal, gezien het vrij voor de hand liggend was dat de factoren in bepaalde mate correleren met elkaar - zowel voor de totale sample van drie betogingen als per betoging apart. Dezelfde drie factoren kwamen telkens weer naar voren. Confirmatorisch werden twee van de drie onderscheiden factoren dan nog eens voor de globale sample op hun unidimensionaliteit getest.
 - (11) De betrouwbaarheid van de verschillende factoren zit goed: de Cronbach's alfa van de gezagsfactor is 0.70, die van de economische factor 0.69 (ook al gaat het dus maar om twee items) en die van de politieke factor 0.84.
 - (12) Als ze niet significant blijken te zijn, wordt hun coëfficiënt toch opgenomen in de tabel, echter zonder asterisk(en) die op de graad van significantie duiden.
 - (13) De onafhankelijke variabelen werden dus allemaal behandeld alsof het om intervalvariabelen gaat, al gaat dit voor een aantal onder hen niet helemaal op.
 - (14) Ter vergelijking: bij de nonproffitbetogers bedroeg dit percentage 70%, bij de anti-racistische manifestanten 35%.
 - (15) Principale factoranalyse (met varimaxrotatie) gaf te kennen dat de eerste factor 42% van de variantie verklaarde (eigenvalue: 2.97) tegen 15% voor de tweede factor (eigenvalue 1.11).
 - (16) Enkel het item *'Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen'* laadde op beide factoren.
 - (17) Het verband tussen algemeen politiek vertrouwen en het vertrouwen in de politieke instellingen is in elk van de betogingen ongeveer even groot: .71 in de Hand-in-Hand-betoging en .65 en .66 in de twee andere betogingen.

- (18) Gemeten met behulp van de twee indicatoren (somscore), waarvan in voorgaande paragraaf reeds sprake was. Van alle meetinstrumenten die in dit artikel gehanteerd worden, kunnen er op het vlak van de validiteit het meest kritische opmerkingen bij deze meting van subjectieve politieke competentie geformuleerd worden.
- (19) De somscore subjectieve politieke competentie levert gemiddeld voor de Hand-in-Hand-betoging 7.17 op, voor de nonprofitbetoging 5.77 en voor de sociale-zekerheidsbetoging 6.02. (somscore loopt van 2 (heel weinig politieke competentie) tot 10 (perfecte politieke competentie)).
- (20) De protestsfeer waarin elke betoging toch steeds baadt, zou bijvoorbeeld kunnen leiden tot een tijdelijke afname van het geuite vertrouwen. Vraag is hoe lang dat betogingeffect duurt, want de respondenten vulden hun enquête natuurlijk thuis in, een dag tot enkele weken nadat ze aan de betoging deelnamen. De vergelijking tussen de face-to-face-interviews, die we niet in deze bijdrage gebruikten, en de postenquêtes op enkele attitudevragen leert echter dat de mondeling temidden van de betoging geïnterviewde betogers geen radicalere opinies ten beste gaven dan degenen die rustig thuis de enquête invulden.

BIBLIOGRAFIE

- ALMOND, G.A. & S. VERBA (1963), *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. Princeton: Princeton University Press.
- BARNES, S.H. & M. KAASE (1979), *Political Action, Mass participation in Five Western Democracies*. London: Sage.
- BEERTEN, R., J. BILLIET, A. CARTON & M. SWYNGEDOUW (1993), *General Election Study 1991, Flanders – Belgium, codebook and questionnaire*. Leuven: ISPO.
- BEERTEN, R., J. BILLIET, A. CARTON & M. SWYNGEDOUW (1997), *General Election Study 1995, Flanders – Belgium, codebook and questionnaire*. Leuven: ISPO.
- DALTON, R. (1996), *Citizen politics. Public opinion and political parties in advanced Industrial Democracies*. Chatham: Chatham House.
- DELLA PORTA, D. (1999), 'Protest, protesters, and protest policing', pp. 66-96 in GUIGNI, M. & MCADAM (eds.), *How social movements matter*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DELLA PORTA, D. (1995), *Social Movements, political violence, and the state. A comparative analysis of Italy and Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DERKS, A. & K. DESCHOUWER (1998), 'Vrijzinnigen, ongelovigen en protest', pp. 51-68 in SWYNGEDOUW, M. (e.a.) *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- DEKKER, P. & A. VAN DEN BROEK (1996), 'Volunteering and politics: involvement in voluntary associations from a civic culture perspective', pp. 125-151 in HAL-

-
- MAN, L. & N. NEVITTE, *Political value change in western democracies*. Tilburg: University press.
- DIANI, M. & R. EYERMAN (eds.) (1992), *Studying Collective Action*. London: Sage.
- DIERICKX, G. & P. THIJSEN (1998), 'De politiek gealiënerden in Vlaanderen', pp. 119-138 in SWYNGEDOUW, M. (e.a.) *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- ELCHARDUS, M. & W. SMITS (1998), 'Vertrouwen. Het vertrouwen van de Vlamingen in politiek, overheid en instellingen in tijden van affaires', in: *Vlaanderen gespeild*, ministerie van de Vlaamse Gemeenschap: 47-80.
- ELCHARDUS, M., M. HOOGHE & W. SMITS (1998), *Technisch verslag bij de survey TOR 98*. Brussel: VUB.
- ELCHARDUS, M. (1999), 'Democratie zonder politiek?', *Samenleving en politiek*, 2(6): 30-43.
- ETZIONI, A. (1970), *Demonstrating democracy*. New York, Gordon and Breach.
- FAVRE, P., O. FILLIEULE & N. MAYER (1997), 'La fin d'une étrange lacune de la sociologie des mobilisations: L'étude par sondage des manifestants: fondements théoriques et solutions techniques', *Revue Française de Science Politique*, 47 (1): 3-28.
- FILLIEULE, O. (1996), *Police Records and the National Press in France. Issues in the methodology of data-collection from newspapers*, EUI Working Paper RSC No. 96/25.
- FILLIEULE, O. (1997), *Stratégies de la rue. Les manifestations en France*. Paris: Presses de Sciences Po.
- FUCHS, D. (1990), The normalization of the unconventional. Discussion Paper FS III 90-203. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin.
- FUCHS, D. & H. KLINGEMANN (1995), 'Citizens and the state: A changing relationship?', pp. 1-24 in FUCHS, D. & H. KLINGEMANN, *Citizens and the state*. Oxford: Oxford University Press.
- GABRIEL, O. (1996), 'Distrust, involvement, and political protest in Western democracies', pp. 193-219 in HALMAN, L. & N. NEVITTE, *Political value change in western democracies*. Tilburg: University press.
- HOOGHE, M. (1993), 'Van herrieschoppers tot politieke vernieuwers', *Tijdschrift voor Sociologie*, 14(3): 279-312.
- HOOGHE, M. (1997), *Nieuwkomers op het middenveld. Nieuwe sociale bewegingen als actoren in het Belgisch politiek systeem*. Brussel: VUB.
- HOOGHE, M. (1999), 'Participatie en politieke ongelijkheid. Het verenigingsleven als machtsmechanisme binnen de Belgische samenleving', *Ethiek en Maatschappij*, 2(2): 104-120.
- JENNINGS, M.K. & J.W. VAN DETH (eds.) (1990), *Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in three Western Democracies*, Berlin: Walter De Gruyter.
- KLANDERMANS, B. & D. OEGEMA (1987), 'Potentials, networks, motivation and barriers: steps towards participation in social movements', *American Sociological Review*, 52: 519-531.
- MARCH, A. (1977), *Protest and political consciousness*. London: Sage publications.

-
- MILBRATH, L. & M. GOEL (1977), *Political participation. How and why do people get involved in politics*. Chicago: Rand McNally College Publishing company.
- MCADAM, D, J. MCCARTHY & M. ZALD (eds.) (1996), *Comparative perspectives on Social Movements*. Chicago: Cambridge University Press.
- MCCARTHY, J., C. MCPHAIL & J. SMITH (1996), 'Selektionkriterien in der Berichterstattung von Fernsehen und Zeitungen', *Forschungsjournal NSB*, 9(1): 26-45.
- PUTNAM, R.D. (1993), *Making Democracy works: Civic Traditions in Italy*. Princeton: University Press.
- ROTHSTEIN, B. (1999), *Trust, social dilemmas, and the strategic construction of collective memories*, Russel Sage Foundation Working Paper # 142.
- RUCHT, D., R. KOOPMANS & F. NIEDHART (1998), *Acts of dissent. New development of the study of protest*. Berlijn: Sigma Edition.
- SMITS, J. (1984), *Democratie op straat*. Leuven: Acco.
- THOMASSEN, J.J.A. (eds.) (1983), *De verstomde revolutie. Politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig*. Alphen a.d. Rijn: Samson.
- TILLY, C., L. TILLY & R. TILLY (1975), *The rebellious century: 1830-1930*. Cambridge: Harvard University Press.
- TOPF, R. (1995), 'Beyond Electoral Participation', pp. 52-91 in FUCHS, D. & H. KLINGEMANN, *Citizens and the state*. Oxford: Oxford University Press.
- ULENS, W. (1994), *Analyse van de betogingen in België: 1979-1984*. K.U.Leuven: eindverhandeling.
- VAN AELST, P. & S. WALGRAVE (1999a). 'De stille revolutie op straat. Betogen in België in de jaren '90', *Res Publica*, 1: 41-64.
- VAN AELST, P. & S. WALGRAVE (1999b). 'De macht van het getal. Over de symbolische strijd rond betogersaantallen', *Samenleving & Politiek*, 1(6): 24-31.
- WALGRAVE, S. & B. RIHOUX (1997), *De Witte Mars. Een jaar later*. Leuven: Van Halewyck.
- WALGRAVE, S. & M. SUETENS (1998), 'Van witte beweging naar slachtofferbeweging. Van 300.000 naar 30.000: de Tweede Witte Mars', *Samenleving & Politiek*, 5: 35-41.
- WALGRAVE, S. & J. MANSSENS (1998), 'De Witte Mars als product van de media', in *De Sociologische Gids*, 5: 340-375.
- WITELEY, P. & P. SEYD (1997), 'Political capital formation among British party members', in pp. 125-134 in VAN DETH, J. (e.a.), *Private groups and public life. Social participation, voluntary associations and political involvement in representative democracies*. London: Routledge.

